

373.3.091.2(075)

В 92

Міністерство освіти України
Криворізький державний педагогічний університет

**ВИКЛАДАННЯ І ВИХОВАННЯ
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ШКОЛИ**

Навчальний посібник

Випуск 4

Кривий Ріг: ПП Видавничий дім

1999

НАВЧАННЯ ОСНОВНИХ ПРАВИЛ НАГОЛОШУВАННЯ СЛІВ ТА ЇХ ФОРМ

(Ф. З. Я л о в и й).

У статті робиться спроба охарактеризувати основні правила наголошування слів та їх форм, основні ознаки українського наголосу, його роль у розрізненні лексичного й граматичного значень слів.

В українській мові при наявності в слові двох і більше складів один з них вимовляється з більшою силою голосу. Таке виділення одного із складів за допомогою різноманітних артикуляційних засобів, властивих нашій мові, прийнято називати **наголосом**.

Наголос знаходить свій вияв у слові, тому його прийнято, як відомо, називати словесним. Склад же, на який падає наголос, або вимовляється з більшою силою видихуваного повітря, називається **наголошенням**.

В українській мові кожне самостійне слово має свій наголос.

Таким чином, наголос, як і фонема, є однією з основних зовнішніх ознак самостійного слова. Правда, повної аналогії ролі наголосу й фонем немає, бо значення слова в українській мові зв'язане з його фонемним складом.

Коли ж фонема стає виконувати роль морфеми або слова, то вона є головним виразником як лексичного, так і граматичного значень слова. Тому слова, в тому числі і їх граматичні форми відрізняються одне від одного перш за все фонемами. Наголос же у вираженні значень виконує другорядну, додаткову роль.

Термін “наголос” в українській граматичній термінології починає вживатися приблизно з другої половини XIX століття (у працях Є.Тимченка зустрічаються, крім того, ще й такі назви, як “н а т и с к” і “п р и т и с к”. Пор.: у білоруській – націск, у польській – пшитіск.

Розділ мовознавства, що вивчає природу й функціонування наголосу, а також зв'язаних з наголосом морфонологічних явищ, морфонологічної функції при творенні відойконімних дериватів, зокрема ад”ектонімів і катойконімів, називається **акцентологією**.

Історія наголосу належить до найменш досліджених ділянок як українського, так і взагалі слов”янського мовознавства, хоч актуальність і необхідність дослідження цієї проблеми не викликає сумніву, вона диктується настійними потребами культури мови.

Основи для наукового вивчення історії українського наголосу були закладені академіком Л.А.Булаховським у таких працях, як: “Порівняльно-історичні розвідки в ділянці слов”янського наголосу”, “Порівняльно-історичні коментарі до східнослов”янського наголосу”, “Нариси східнослов”янського наголосу” та інших дослідженнях. Значний внесок в історію українського наголосу зробили такі мовознавці: Веселовська З.М., Наконечний М.Ф., Білоштан А.П., Скляренко В.Г., Винницький В.М.

Цим в основному й вичерпується досить скромний список дослідників історії українського наголосу. Сучасна акцентуаційна система української мови витворилася внаслідок історичного розвитку праслов'янської акцентуаційної системи.

Український наголос своїм характером є силовим, різномісним і рухомим.

Силовий наголос характеризується тим, що він залежить від сили видиху складу, тобто наголошений склад, особливо голосний у ньому виділяється посиленням натиску струменя видихуваного повітря, що збільшує силу голосу.

Характерною особливістю українського наголосу є й та, що він різномісний, а не фіксований, тобто не прикріплений до певного складу, як у деяких інших мовах.

Крім двох перших ознак, український наголос характеризується також рухомістю. **Рухомий** наголос наявний при словозміні й словотворенні, в тому числі й відойконімих дериватів, наприклад, ад'ектонімів і катойконімів, наприклад, іменники: земля – зе́млю; числівники: п'ять – п'я́ті; займенники: ме́нє – до ме́не, тебе́ – до те́бе.

Су́ми – сумський – сумча́ни.

Ума́нь – уманський – уманча́ни.

Раду́шне – радуша́нський – радуша́ни.

Бра́тське – братча́ни.

У багатьох словах нашої мови наголос широко використовується для вираження лексичних і граматичних значень слова. Наприклад, у деяких випадках наголос може виступати єдиним показником різних значень слів, зокрема при творенні омографів він виконує роль основного виразника смислового розрізнення.

а) іменники:

а́тлас – книга

атла́с – матеріал

при́клад – взірець

замо́к – предмет

замо́к – фортеця

прикла́д – част. гвинтівки.

б) Порівняйте також назви по батькові й прізвища – Макси́мович і Макси́мович; Пробо́пович і Проко́пович;

в) прикметники:

ва́рений

дієприкметники:

ва́рений

уче́ний

уче́ний

пече́ний

пече́ний

Крім розрізнення лексичного значення, наголос може впливати й на зміну граматичних значень.

Наприклад, при відмінюванні частини іменників наголос впливає на зміну граматичних значень відмінка й числа:

Пор.:

а) Р. одн.:

(наголос на закінченні)

вікна́

Н. мн.:

(наголос на основі)

вікна

числа́
сестри́

б) наголос на основі:

думки́
книжки́
казки́

числа
сестри.

наголос на закінченні:

думкі́
книжкі́
казкі́

Зміна місця наголосу часто впливає на граматичні значення видів дієслів:

Недоконаний вид:

склика́ти
засипа́ти
виріза́ти

Доконаний вид:

скли́кати
заси́пати
вирі́зати

Ще частіше наголос виступає допоміжним засобом вираження граматичних значень.

Н. одн.

се́рце
сло́во
пра́во

Н. мн.

се́рця
сло́ва
пра́ва

Таким чином, в українській мові кожне самостійне слово має наголос. Український наголос – силовий, або динамічний, різномісний або вільний і рухомий. Завдяки тісному органічному зв'язку наголосу із значенням слова, він широко використовується для вираження лексичних і граматичних значень.

ФОНЕТИЧНІ ЯВИЩА, ВНАСЛІДОК ЯКИХ МОЖЛИВІ УТВОРЕННЯ ВІДОЙКОНІМНИХ ДЕРИВАТИВ ТА ІНШИХ СЛОВОФОРМ.

(Ф. З. Яловий).

Чергування фонем – це постійні й закономірні відповідності їх в одній і тій же морфемі, наприклад: наука – учити, Наталка – Наталчин, стежка – стежці.

Чергування приголосних фонем, поширені в сучасній українській мові, виникли не одночасно, бо всяка мова є продуктом багатьох епох, на протязі яких вона розвивається, удосконалюється, збагачується, поступово втрачаючи елементи старої якості, набуваючи нових ознак.

Чергування фонем, пов'язані з умовами, які в сучасній мові відсутні, називаються **історичними**.

Майже всі чергування приголосних, що є в сучасній українській мові, належать до історичних чергувань.

Як уже зазначалося, такі випадки, де зміни в фонемному складі морфем, що мають характер чергування певних фонем, виконують формотворчі та словотворчі функції, становлять суміжну ділянку між фонологією і морфологією.

Розділ мовознавства, в якому досліджуються явища, що стоять на межі між